

I.V. Otrushchenko

БУРЯТСЬКА ДІАСПОРА В МНР: ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 1930-х РОКІВ

Упродовж першої третини ХХ ст. тривала еміграція бурятського населення з теренів Росії (СРСР) до Зовнішньої Монголії (МНР). Унаслідок цього процесу на монгольських землях утворилася бурятська громада, представники якої відіграли значну роль у політичному, економічному та культурному житті своєї нової батьківщини. Чимало робіт присвячено видатним представникам бурятської інтелігенції, які увійшли до тодішньої монгольської політичної еліти. Разом із тим репресії проти бурятської громади МНР у 1930-ті роки потребують подальшого вивчення. Аналіз тієї ролі, яку нав'язали рядовим бурятам радянські політики задля розкручення кола репресій, дозволить повніше досягнути тодішні взаємовідносини між СРСР та МНР.

Чергова хвиля бурятської еміграції розпочалася на початку 1920-х рр., після утворення постійного Народного уряду Монголії. У “Декларації Монгольського уряду” (яку було вручено російській стороні під час двосторонніх переговорів восени 1921 р.) глава монгольської делегації С. Данзан, зокрема, зазначав: “Якщо єдиноплемінних та єдиновірних із нами, халхасцями, російських підданих бурят-монголів... керуючись міркуванням єдності походження і національності, об’єднати в єдине державне ціле, то похідні звідси вигоди для нашого монгольського народу Уряду Великої Російської Радянської Республіки мають бути очевидні. А проте, Народно-революційний уряд не лише не має ілюзії щодо приєднання до нас спорідненого по духу і крові бурят-монгольського народу, який перебуває у російському підданстві, разом із територією, що її займають бурят-монголи, а немає також у монгольського уряду сподівання переселення всіх бурят-монголів на терени Монголії. Якщо бурят-монголи, які проживають наразі зі своїм господарством у межах Монголії, і ті з них, хто, співчуваючи звільненню бурятського народу від

столітніх оков пригнічення, побажають емігрувати у межі Монголії і також визнати над собою владу Народно-революційного уряду Монголії, і Уряд Великої Радянської Республіки, не перешкоджаючи їм у цьому, піде назустріч побажанням бурят-монголів – було б вельми корисно для монгольського народу” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 380]. Радянські представники відповіли, що підтримають цю пропозицію монгольської сторони і не будуть протидіяти міграції населення.

Проте радянські посадовці не очікували, що переселення бурятів із Радянської Росії до Монголії та Барги сягне значних обсягів, набуваючи політичного забарвлення. Так, лише за 1922 р. – початок 1923 р. з Бурятії до Монголії відкочувало 20 000 сімей. 3 березня 1923 р. МЗС монгольського уряду направив радянському представникові в Монголії В. Юдіну повідомлення, в якому інформував про прийом у підданство новоприбулих бурятів, посиляючись на московські домовленості від 5 листопада 1921 р. У відповіді радянського представника дипломатичному відомству Монголії від 20 березня 1923 р. говорилось: “Оскільки такий перехід має не одноособовий, а масовий характер... питання це повинне залишатися відкритим. Тому-то представництво РРФСР має честь повідомити, що стала постанову монгольського уряду про прийом до монгольського підданства бурятів, які живуть на теренах Монголії, воно вважає для себе необов’язковим” [цит. за: Лузянин 2003, 123]. Незважаючи на таку позицію російської сторони, монгольський уряд продовжував приймати емігрантів, потік яких не вщухав упродовж десяти років. Посадовці Далекосхідної республіки вимагали також, щоб їм видали бурятів із загонів білогвардійського отамана Г. Семенова, які після його розгрому оселилися вздовж радянського кордону на теренах незалежної Монголії. Проте монгольський

уряд відмовив, погодившись лише (в січні 1923 р.) на переселення 300 бурятських родин у глиб монгольської території¹.

Доленосна для бурятського народу подія – утворення Бурят-Монгольської АРСР (1923) – не зупинила потоку емігрантів до монгольських земель. У 1923 році, за даними Російсько-Монгольської комісії, у Монголії було зареєстровано 2324 бурятських подвір'я, в 1924 р. – 4360 подвір'їв (16093 особи) [Аблажей 2000, 115]. Зі свого боку, відомий іркутський науковець М. Козьмін у 1923 році вважав, що кількість бурятів-емігрантів сягає приблизно 30 тисяч осіб (десятки тисяч бурятів емігрували до Монголії у 1910-ті роки). Разом із тим з різних причин реєстрацію пройшли не всі емігранти, тому у 1923–1924 і 1930-х роках вживалися заходи щодо повернення з Монголії російських громадян чи осіб, які взагалі не мали громадянства [Тубчинов 2007, 100]. У ці ж роки на монгольських теренах, паралельно кордону з СРСР, була створена низка бурятських хошунів. В офіційній же статистиці 1924–1925 років йшлося про 15 800 бурятів, які оселилися в Монголії [Batbayar 1996, 50, 54].

Паралельно міграції бурятського люду тривало перенесення “старою” національною інтелігенцією своєї діяльності з політичної арени Бурятії до Монголії. Саме там вони сподівалися втілити в життя свої задуми щодо державної розбудови та розвитку національної ідеї. Серед них були такі діячі, як Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано, Д. Сампілон, Ц.-Є. Цидипов, Е. Батухан. Низка з них у 1920-ті рр. обійняли важливі урядові посади в МНР. Як і в 1910-ті роки, буряти продовжували працювати у сферах освіти, медицини, народного господарства. У 1920-ті до сфер їхньої діяльності долучилися ще й військова, галузі економіки, фінансів і торгівлі. Зокрема, наприкінці 1924 р. з Бурятії до МНР була спрямована група партійних, комсомольських працівників, представників інтелігенції. У травні 1923 року радянські спостерігачі зазначали, що вплив та засилля бурятів у Монголії лише зростає. На їхню думку, буряти хотіли підкорити своєму впливові Монголію та остаточно позбавитися росіян². Мовляв, ставлення монголів до бурятів небезстороннє, з приїжджих бурятів із Радянської Росії ніяких документів не пита-

ють, буряти отримують земельні ділянки, покоси тощо у потрібній їм кількості. Їм же монгольський уряд відпустив 3000 ланів на насіння, причому монгольські чиновники сприяли бурятам у відборі корів, ділянок землі, сінокосів тощо³.

У період перебування при владі в МНР національно-демократичного уряду Ц. Дамбадоржа та Н. Жадамби (1925–1928) останні свідомо стимулювали міграційні процеси з Бурятії до Монголії в контексті реалізації прихованих панмонгольських установок на монголо-бурятську інтеграцію [Лузянин 2003, 232]. За деякими даними, вже наприкінці 1926 року монгольське громадянство отримали 35517 осіб [Тубчинов 2007, 100]. Після 1926 р. розпочався відтік бурятів-переселенців назад до СРСР⁴ [Аблажей 2000, 115–116]. Частина ж переселенців закріпилася на теренах МНР. Буряти в Монголії освоїли перш за все північ країни, терени, які межували безпосередньо з їхніми корінними кочівлями у Бурятії і не дуже відрізнялися від них. Для забезпечення бурятським переселенцям земель на півночі країни, особливо в районі Хентейських гір, виділили великі терени, з яких халхаське населення було переселено до інших місцевостей. Завдяки цьому буряти отримали родючі землі, до того ж їм було дозволено індивідуально обрати землю і уряд вирішив на три роки звільнити їх від сплати податків та виконання військової служби [Тубчинов 2007, 100].

За бурятами-емігрантами пильно та з недовірою стежила радянська сторона. Наприклад, 22 березня 1928 року новоприбулий до Улан-Батора С. Осипов повідомляв П. Міфу⁵: “Фактичне становище: буряти білогвардійці спрямовують всю політику. Комуністів поки терплять, але вже третирують... Зв'язок із Внутрішньою Монголією мають намір використовувати у найреакційніших цілях. Тенденція не стільки приєднання Внутрішньої, скільки з'єднання з ворожим табором”⁶. Зі стенограми засідання Східного секретаріату ВККІ⁷ з монгольського питання від 7 січня 1929 р.: “Наших комуністів, не лише комуністів, а й усіх, хто доброзичливо ставиться до Комінтерну та СРСР, які приймають провід Комінтерну, усіх звідти виставляють. У той же час білогвардійці, особливо бурятські, спрямовують всю політику... Ми маємо в Мон-

голії бурятське орієнтування, яке втекло з радянської Бурятії і яке там робить погоду. Я на політсекретаріаті вказував по іншій доповіді, що там є люди, які, увійшовши до Центрального комітету партії, до того знахабніли, що вели агітацію в Центральному комітеті проти Комінтерну, проти СРСР, за необхідність розправитися з ними. Ці люди зараз перефарбовуються у червоний колір, але вони є якраз надзвичайно великою загрозою для Монголії, якщо врахувати той культурний рівень, що є в Монголії. Там повна відсутність культурних людей, і ці люди є єдиними культурними людьми, яких ви сьогодні відстороните, а на завтра ви знову їх використаєте й вони ж будуть вести роботу. Потрібне чищення державного апарату, чищення досить тверде, для того щоб певні елементи залишили межі Монголії. Це питання потрібно вирішити якомога швидше в Монголії... Якщо є впливи з боку Бурятії, то винятково контрреволюційні впливи. Наша радянська Бурятія чинить контрреволюційний вплив на Монголію... Через емігрантів, через тих контрреволюціонерів, які збереглися в Бурятії, і через інші канали проводиться цей вплив. А радянська, революційна Бурятія жодного впливу на Монголію не має” [Документи 2008, 362–363]. Наведені уривки з документації ілюструють ставлення до монгольських бурятів із боку радянських посадовців і, на думку авторки, виразно свідчать, хто саме був ініціатором антибурятської кампанії в МНР.

Нова монгольська політична еліта, яка прийшла до влади після VII з'їзду МНРП (наприкінці 1928 року), відреагувала на налякати комінтернівців. 22 лютого 1929 року П. Генден, секретар ЦК МНРП, виголосив доповідь на засіданні Політради ВККІ⁸. У своїй доповіді він, зокрема, зазначив: “Японські імперіалісти намагаються використати у своїй агресивній політиці тих білогвардійців, які перебувають наразі у Монголії, які до недавнього часу були ще на службі у Монгольського уряду... Перед нашою партією стоїть ще інше серйозне завдання – очистити нашу країну від російських та інших білогвардійців, які зараз перебувають у Монголії, які були на монгольській службі до недавнього часу” [Документи 2008, 369]. Так, у 1929 році непересічний борець за Велику Монголію

Ц.-Є. Цидипов та радник міністерства народного господарства МНР Д. Сампілон були заарештовані та відправлені з Монголії до СРСР на вимогу радянської сторони, незважаючи на монгольське громадянство. Обидва отримали тривалий термін ув'язнення, зокрема за співробітництво з отаманом Г. Семеновим під час громадянської війни [Шагдурова 1999, 29]. Міністр освіти МНР Е. Батухан після Великого хуралу (1929) також залишив МНР і поїхав до СРСР на навчання.

У пам'ятній нотатці керівництву НКЗС (від 15.06.1929), яку склав співробітник повпредства в Улан-Баторі А. Климов, зазначалося: на відміну від класової боротьби, у бурятському середовищі в Монголії на емігрантів чекали зовсім інші умови. Монгольський уряд, “здійснюючи свою панмонгольську політику, всіляко заохочував таку міграцію та іммігрантів, зустрічав їх із розкритими обіймами” [цит. за: Лузянин 2003, 232]. У нотатці також повідомлялося, що в районі Ханги (Прикосогір'я) мешкають тункинські буряти. Північніше, в районі р. Іро, – Ірогольський бурятський хошун. У північному районі є 3 бурятських хошуни: Ононгольський, Ульдзигольський та Халхінгольський, який дотичний до радянського кордону [більше про бурятські хошуни див.: Тубчинов 2007, 101–104]. Наявність бурятських хошунів у МНР турбувала радянське керівництво насамперед з ідеологічних причин. В “Огляді буддійських районів”, підготовленому Східним відділом ОДПУ (від 27.02.1928), вказувалося, що ці хошуни (Ірогольський, Ульдзигольський та Халхінгольський), підтримуючи постійний зв'язок, зокрема економічний, переважно з Агінським аймаком Бурят-Монголії, стали місцем зосередження всіх контрреволюційних сил⁹. Тому, по-перше, пропонувалося провести через монгольський уряд “чистку” в тамтешніх бурятських хошунах задля вилучення звітти “білогвардійських елементів”. По-друге – створити обставини, які б зробили можливою безболісну рееміграцію бурятів із Монголії (постачання, кредити, звільнення від відповідальності за перехід кордону тощо), однак суворо фільтрувати реемігрантів, аби уникнути проникнення контрреволюційних елементів. Метою було зменшення питомої ваги

бурятських хошунів, які теоретично могли бути використані проти СРСР.

В “Огляді буддійських районів” також зазначалося, що зі створенням БМАРСР та МНР, їхнім зміцненням ідея панмонголізму проводиться, хоча і в менших розмірах, бурятською інтелігенцією як у Монголії, так і в Бурят-Монгольській республіці, проте під новим гаслом – орієнтації єдиної панмонгольської держави на СРСР. Створення МНР, зростаючий радянський вплив на Внутрішню та Зовнішню Монголію змушують ідеологів панмонголізму облишити орієнтацію на Японію. Орієнтацію на СРСР треба розглядати як тактичний маневр з їхнього (Ц. Жамцарано, Ц. Бадмажапов¹⁰ та інші) боку. Створення ж єдиної монгольської держави, ідеологами та керівниками якої буде та ж “ворожа нам інтелігенція, навіть із їхнім гаслом орієнтації на СРСР”, за своєю суттю “буде спрямоване проти нас”. Документ завершувався, зокрема, таким висновком: “Пристосування ідеї панмонголізму до нової ситуації, збурення мас у цьому напрямку примушує нас з особливою серйозністю приглядатися до роботи бурнацінтелігенції, як в межах Бурят-Монгольської республіки, так і Монголії, бо за відповідних умов, коли реакційні прошарки Бурятії та Монголії зможуть створити єдиний фронт дій, ідея панмонголізму стане одним із провідних гасел, що об’єднує всі реакційні сили (буддистів, при підтримці Японії) проти нас”¹¹.

Починаючи з 1930-х років, СРСР на поліг на репатріації біженців, які нібито вчинили злочини на радянських теренах. 26 травня 1930 року урядове рішення про іммігрантів було підписано Г. Содномом, членом президії ЦК МНРП, та А. Охтіним, радянським представником в Улан-Баторі. Мабуть, це стало початком кампанії геноциду проти монгольських бурятів [Ваабар 1999, 326]. Свідома тенденція на підтримку еміграційних процесів продовжувала зберігатися, хоча і в урізаному вигляді, за часів прем’єрства П. Гендена (1932–1936). Проте становище бурятів у Монголії погіршувалося вже тоді. На думку сучасного монгольського дослідника Б. Батбаяра, в Монголії було дві групи, які Сталін серйозно ненавидів: буряти, які емігрували з Росії після Жовтневої революції, та лами, які розпочали збройне повстання (1932 року)

[Ваабар 1999, 326]. Цікаво, що під час зустрічі з монгольською делегацією у грудні 1933 року Сталін згадав про бурятів і запитав: чи допомагають вам буряти? Він дістав відповідь, що, мовляв, деякі допомагають, а деякі шкодять¹². Буряти мали європейську освіту і відігравали суттєву роль у політичному, культурному та соціальному житті монгольського суспільства. Більшість із тих, хто обіймав провідні посади в монгольській державі, були прихильниками панмонгольської ідеології, що, мабуть, і вирішило їхню долю. Треба відзначити певне напруження у ставленні до бурятів, що на той час спостерігалось серед монгольської правлячої еліти [більше див.: Документи 2008, 326, 330]. Так, за деякими повідомленнями, ще влітку 1923 р. видатний монгольський політичний діяч Б. Церендорж у приватній бесіді казав: “Чахари¹³ та буряти почали зазнаватися, багато їх на різних посадах...” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 83]. Такі факти пояснювалися, найімовірніше, тим, що у середовищі халха-монголів, які становили близько 80% мешканців МНР, міцно тримався певний настрій: у сфері керування державою вони повинні мати права та можливості, адекватні їхній питомій вазі серед населення країни [Шинкарев 2006, 1, 491]. Принаймні такі настрої спостерігалися у 1952 році: коли після смерті Х. Чойбалсана обирали наступного прем’єр-міністра МНР, монгольські урядовці потай вважали, що ним мусить стати саме халха-монгол¹⁴. Разом із тим така негласна конкуренція, на думку авторки, не могла спричинити подальшого трагічного розвитку подій, який мав місце у 1930-ті роки.

Сибірський історик О. Тепляков згадує про так званих “монголістів” – російських емігрантів, яких примусово виселили з Монголії після придушення там вищезгаданого народного повстання 1932 року [Тепляков 2008, 378]. Наприклад, за архівними даними, що їх наводить дослідник, група жителя Новосибірська бурята Ц. Бадмажанова обвинувачувалася у тому, що її члени займалися шпигунством на користь Японії і у 1932 році готували повстання проти монгольської влади, за що були вислані до СРСР. Насправді лише дві людини з цієї групи заарештовувалися, а інші переїхали до СРСР у 1935–1936 рр.

[Тепляков 2008, 378]. Скоріш за все, йдеться про непересічного монгольського бурята Ц. Бадмажапова, перекладача та учасника експедицій П. Козлова, який, зокрема, у 1907 році самостійно описав і сфотографував руїни давнього міста Хара-Хото (за завданням ІРГТ¹⁵). Разом із тим він був негласним агентом російського Генштабу, який відправляв докладні повідомлення про стан справ у Монголії¹⁶. У 1910-ті роки Ц. Бадмажапов, перекладач і радник ургинського уряду, хорунжий Забайкальського козачого війська, призначений на відповідальну посаду військового інструктора, очолював і Бурятський комітет в Урзі, який представляв інтереси бурятської громади в Зовнішній Монголії. У 1920-ті роки він був радником при уряді МНР, працював у Монучкомі¹⁷ та інших монгольських держустановах, мешкав в Улан-Баторі. Єдиної точки зору з приводу того, коли саме Бадмажапова вислали з МНР, немає. Зазначимо, що у 1932 році був висланий до СРСР, зокрема, найвидатніший, мабуть, представник тодішніх монгольських бурятів – Ц. Жамцарано.

На думку російського дослідника С. Рощина, під антибурятської кампанії настав у зв'язку зі “справою Лхумбе”, коли, зокрема, посилюлися гоніння на місцевих бурятів, і під час “великого терору” наприкінці 1930-х років [Рошин 1999, 266]. У середині 1933 року ДВО¹⁸ під прямим проводом радянських інструкторів розробила так звану справу Лхумбе (1933–1934). Це – сфабрикована справа про “змову”, за якою були заарештовані, зокрема, відповідальні працівники партійного та державного апарату, а також колишні ліві. Ж. Лхумбе, секретаря ЦК МНРП, звинуватили в антиурядовій змові, японському шпіонажі та у зв'язках із контрреволюційною бурятською еміграцією. Під приводом боротьби з “японськими шпигунами”, зі змовою проти діючої влади, що нібито планувалася, із травня 1933 р. розпочалися масові арешти серед бурятських емігрантів, які залишили Росію в роки громадянської війни [Рошин 2008, 82]. За цією справою впродовж 1933–1934 років десь 317 осіб були заарештовані, з них буряти склали не менш ніж 251 особу [Ватбаяр 1996, 50]. У червні 1934 року Ж. Лхумбе був розстріляний. За даними С. Рощина, судили 316 осіб, з них розстріляні 56, а 260

дістали тривалі терміни ув'язнення. Понад 700 бурятських родин видворили з теренів Монголії [Рошин 2008, 82]. Загалом же до орбіти цієї справи тією чи іншою мірою потрапили близько 2000 осіб (за даними монгольського дослідника Ш. Сандага – 2140 осіб; кількість заарештованих бурятів він визначає у 280 осіб) [Sandag 2000, 73]. 126 людей повернули СРСР за таємним наказом № 4 монгольського прем'єр-міністра П. Гендена.

Ще наприкінці 1932 року Д. Намсрай, начальник ДВО, та російський радник Дубровський були викликані до Москви. Після їхнього повернення до Монголії на спеціальній зустрічі лідерів та радників 9–18 вересня 1933 року було порушене питання про бурятів, які емігрували до Монголії та, мовляв, працювали на Японію. У резолюції спільної наради йшлося: лами та антиреволюційні феодальні елементи готують нове повстання наступною весною. Сили безпеки мали розкрити китайські, бурятські, російські та тибетські контрреволюційні елементи, які контактували з іноземними військовими агентами, запобігти їхнім провокаціям, залякуванню та пропаганді. Антиреволюційний бунт і змова іноземної агресії мали ліквідувати МНР, і все це скеровувалося не корінними монголами, а іммігрантами ззовні [Ваабар 1999, 327]. Ця слідча справа – “З обвинувачення Бадмасва та інших бурятів” – розпочалася органами держбезпеки у 1933 р. Йшлося про “повстанську” групу в понад 100 осіб, які нібито готували повстання у Східному аймаку МНР. Примітно, що зі 110 обвинувачуваних 81 людину становили буряти, серед яких було 48 нелегальних емігрантів з СРСР. Виходячи з цього, слідство прийшло до “ідеологічного висновку”: “З огляду на те що переважну кількість обвинувачуваних становлять буряти, стає цілком зрозумілим контрреволюційне підґрунтя... організації” [цит. за: Лиштованный 1998, 145]. Деякі з бурятів були засуджені на 10 і 5 років і відбували покарання у таборах Комі АРСР, частина була засуджена умовно. Реабілітація по цій справі відбулася в 1962–1963 рр., як у МНР, так і в СРСР.

О. Тепляков, зі свого боку, пише про каральну акцію іркутських чекістів, які заарештували на початку 1934 року близько 100 громадян МНР [Тепляков 2008, 364].

З даних “Меморіалу”¹⁹ можна зробити висновок, що йдеться насамперед про бурятів, які проживали у МНР. Деякі з них у біографічних довідках названі монголами, народженими у Монголії, проте їхні прізвища мають російські закінчення. В інших осіб зі списку місцем народження вказані бурятські терени. Переважна більшість заарештованих були безпартійні, хоча серед них є декілька членів МНРП, монгольських військовослужбовців, навіть таємних співробітників ДВО²⁰. Ймовірно, всіх їх під якимось приводом вивели на радянську територію і 3 лютого 1934 року заарештували [Тепляков 2008, 364]. 6 лютого 1934 року всі засуджені трійкою ПП ОДПУ ССК²¹ за статтями 58-2, 6. Вироки збігаються з вироками у справі, наведеній у попередньому абзаці, – переважно 5, іноді 10 років виправних таборів, іноді – умовно. На думку О. Теплякова, п’ятирічний термін ув’язнення для більшості засуджених за такою серйозною статтею, як 58-6 КК, навіть у той час ясно промовляв про явну недостовірність справи, сфабрикованої з очевидною метою – пред’явити керівництву чергову велику “шпигунську” організацію [Тепляков 2008, 364–365]. Реабілітовані всі лише 29 травня 1989 р.

На ІХ з’їзді МНРП (28.09–5.10.1934) монгольський урядовець Д. Намсрай у своєму виступі, зокрема, зазначив: “Останні змови доводять, що імперіалісти у своїй контрреволюційній роботі спираються у першу чергу на бурятів, зрадників Жовтневої революції, які проникли та осіли тут, у МНР” [Девятый съезд ... 1934, 134]. Зазначимо, що серед учасників цього ж з’їзду було 9 бурятів. На думку відомого американського монголіста Р. Рупена, буряти були усунені як ефективний фактор із монгольського суспільно-політичного життя з висланням більшості їхніх провідних представників із МНР у 1928–1932 роках і чистками у 1935 році в Улан-Баторі [Rupen 1964, 235].

Після відставки монгольського прем’єра П. Гендена (у березні 1936 р.) тенденція монголо-бурятської еміграції та інтеграції припиняється. 24 квітня 1937 р. було підписано угоду між СРСР та МНР про урегулювання питань у сфері громадянства, яка у правовому та політичному відношеннях обмежила цей процес. Разом із

тим бурятський дослідник О. Бошектуєв зазначає, що еміграція була головним фактором скорочення бурятського населення Бурят-Монгольської АРСР у період 1931–1937 років. Мовляв, у ці роки його чисельність скоротилася на 35–60 тисяч осіб [Бошектуєв 2002, 55].

На ІІІ пленумі ЦК МНРП (22–26.10.1937), міністр внутрішніх справ Х. Чойбалсан назвав бурятів потенційними ворогами країни поряд із китайцями та баргутами. Він зазначив, що бурятів у країні нараховується близько 20 тисяч, і поставив риторичне питання: “Хто такі буряти, які мешкають у Монголії?” За словами Х. Чойбалсана, частина з них – це залишки банд Семенова, Унгерна та інших білогвардійських генералів. Він звинувачував бурятів у тому, що ті до останніх днів були керівниками японської розвідки в Монголії [Лузянин 2003, 231–232]. Ось точка зору російського журналіста Л. Шинкарьова щодо цього виступу Х. Чойбалсана: “Маршал не думав приховувати антибурятську спрямованість акції. Проте страх радянських інструкторів, що стояли за його спиною і спрямовували його дії, викликала не стільки етнічна приналежність «японських шпигунів», як їхня приналежність до монгольської інтелігенції, до її вищого прошарку, який особливо шанували у степу. Кремлівських радників ображала не стільки чужа національність, як чужа освіченість. Це було єдине, чого вони не в змозі були пробачати, – переваги над собою. Вони викорінювали це зло серед своїх земляків. Тим більш ненависним для них було це зло серед монголів” [Шинкарьов 2006, 2, 172]. Всім обласним відділам ДВО було доручено заарештувати певну кількість бурятів, китайців та баргутів, і якщо таких виявлялося менше вказаної цифри, будь-хто міг бути заарештований, щоб довершити необхідний перелік. Літня бурятка згадувала у своєму записничку: “Це був насправді дуже небезпечний період, коли жодному бурятському чоловікові не дозволяли залишатися в багатьох із бурятських районів. Через їхню відсутність багато років бурятські жінки виконували всю роботу вдома, щоб жити як слід, і навіть особисто забивали багато овець для їжі. Їх було шкода” [цит. за: Dashpurev, Soni 1992, 41–42]²².

Така зміна в позиції монгольських посадовців пояснюється перш за все політич-

ними процесами, що відбувалися на той час у Бурятії. Залежність від радянської політичної, військової й економічної допомоги – з одного боку – та постійне втручання радянських можновладців у внутрішні справи Монголії – з другого – призвели до повторення країною низки деформацій у політичному, економічному, культурному розвитку, які мали місце у СРСР. Насамперед радянською ініціативою, а також прямою участю радянських військ і представників НКВС, які перебували на монгольських теренах із вересня 1937 р., пояснюються репресії 1937–1939 років у монгольському суспільстві. Зачепили вони і бурятів – громадян МНР, перш за все представників інтелігенції. Наприклад, 3 квітня 1938 року радянський повпред в Улан-Баторі С. Миронов повідомляв: “Відбулися додаткові арешти за справами, пов’язаними з об’єднаним центром по змові. Всього станом на 30 березня заарештовано 10728 осіб, з них лам 7814, у тому числі вся верхівка тибетських лам, бурятів 1555, феодалів 322, відповідальних чиновників міністерств 300, 180 осіб вищого і старшого начскладу МНРА, 408 китайців. Розглянута 7171 особа, з них ВМГР²³ 6311... З тих бурятів, що підлягають арешту, вирішили утриматися на три місяці від арешту рахункових працівників до демобілізації циріків²⁴ з МНРА, частину яких упродовж цього часу навчать обліку. Інакше зупиниться облік більшості установ, що торгують...” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 168].

Щодо обсягів репресій у МНР існують різні цифри, зокрема, такі: крім лам (75000 осіб), які зазнали переслідувань, було репресовано ще 25758 осіб, з яких убито 20039. Упродовж півтора року (з вересня 1937-го по квітень 1939 року) спеціальна комісія під проводом Х. Чойбалсана провела низку нарад, де вирішила стратити 20099 осіб [Dashpurev, Soni 1992, 45; див. також: Kaplonski 2002, 161–163; Sandag 2000, 174–175]. За даними Музею політичних репресій в Улан-Баторі, загинули понад 30000 осіб, з яких близько 12 тисяч склали монгольські буряти²⁵. Загинули більшість чоловіків, часто заарештовувалися і страчувалися цілі бурятські родини [Збігнев 2007, 80–81]. Зі страху перед репресуванням буряти припинили зізнаватися у своїй етнічній приналежності,

носити традиційний одяг і вживати бурятську мову у громадських місцях. Знищення більшості чоловіків викликало значне зростання халхасько-бурятських шлюбів, що призвело до прискорення асиміляції монгольських бурятів. Культурна передача була частково розірвана внаслідок загибелі ламства та інтелігенції, які склали значну частину “контрреволюціонерів” [Збігнев 2007, 81]. На думку дослідників, та ж “справа Лхумбе” посіяла тимчасову недовіру між халхасцями та бурятами [Рошин 2008, 83; Baabar 1999].

Визначному американському монголістові Роберту Рупену належать найпроникливіші рядки про “монгольських” бурятів. На його думку, вони працювали задля великої монгольської держави, відновлення монгольської імперії, здатної захистити монгольську ідентичність від північного російського вторгнення та південного китайського. Багато хто з цих інтелігентів працював над впровадженням спільної монгольської мови і підкреслював важливість узгодження європейської науки та навчання із традиційними монгольськими шляхами. Вони були швидше ліберальними демократами, наполягаючи на еволюційному розвитку. Вони впровадили у Зовнішній Монголії багато змін у напрямку модернізації та європеїзації, проте з метою захисту монголів від асиміляції – русифікації чи китаїзації. Здебільшого вони були лібералами та людьми доброї волі і стали б гарними демократами, якби мали шанс [Rupen 1964, 239].

Прагнення бурятів жити у власній національній державі спочатку справдилося, але невдовзі наштотхнулося на жакливу реальність. Втікаючи від радянської каральної системи, емігранти потрапили під невинувачення та репресії у самій Монголії. Період 1920-х років – час відносного благополуччя та добробуту, активної діяльності у політичній та громадській сферах, у 1930-ті роки змінився на утиски за національною ознакою. Майже напевно ідея зробити винуватців саме з бурятів належала радянському керівництву. Це був і блискучий удар по ідеї всемонгольської єдності, і кара за панмонгольські мрії бурятської інтелігенції, які ніколи не схвалював Радянський Союз. До того ж робився виразний акцент на винуватості іноземців взага-

лі, як-от китайців, тибетців тощо. Можливо, вважали, що населенню легше повірити у провину чужаків, їх ніхто не захищатиме. А нових повстань у Монголії і радянська, і монгольська влада боялися.

Зараз у Монголії мешкає, на думку більшості дослідників, понад 40 тисяч бурятів²⁶. Вони живуть переважно у п'яти північних аймаках, а близько десяти тисяч осіб – у столиці. Буряти Монголії зберігають свою етнічну самобутність, хоча їхня мова значною мірою халхізована. Цікаво, що, на відміну від шенехенських бурятів²⁷, у їхніх монгольських родичів відсутній активний дискурс про повернення на історичну батьківщину. На думку дослідниці Д. Бороноєвої, причиною, зокрема, є той фактор, що буряти стали необхідною частиною монгольського соціуму, середовище не протидіє їхній соціальній та політичній самореалізації [Бороноєва 2003, 186]. Разом із тим інша бурятська дослідниця, Г. Дирхєєва, зазначає, що посиленню асиміляції монгольських бурятів у значній мірі сприяв період репресій, коли значний прошарок бурятської інтелігенції Монголії був знищений. Врятуватися у такому випадку можна було, лише визнавши себе монголом і, відповідно, спілкуючись лише монгольською мовою. Як відзначала низка інформантів Г. Дирхєєвої, у разі, коли буряти отримували вищу освіту та їхали на роботу до інших, не бурятських аймаків, то там частіше за все не розповідали про своє бурятське коріння. Вважається, що просування соціальною драбиною набагато полегшується, якщо ти халх [Дирхєєва 2007, 21; див. також: Амоголонова 2008, 99].

Натомість інший бурятський дослідник, Д. Цыбикдоржиев, підкреслює наявність можливостей для реалізації свого потенціалу в бурятів Монголії. За його словами, слід відзначити й досить високу толерантність основного населення країни – халхамонголів – щодо представників інших етносів. У Монголії порівняно розвинений “цивільний націоналізм”: усвідомлення й готовність активно відстоювати політичні та економічні інтереси монгольського народу як сукупності громадян країни незалежно від їхньої етнічної приналежності. Ставлення ж до монгольських бурятів характеризується безконфліктністю [Цыбикдоржиев 2009, 86]. Мовляв, на неофіційному рівні нечисленні переконані прихильники політичного зближення монгольських народів негативно ставляться до ідеї репатріації бурятів на історичну батьківщину, лобіюючи виправлення в законодавстві країни, що дозволили би представникам монгольських народів за спрощеною формою одержувати монгольське громадянство. Монголію вони бачать центром міграційного тяжіння [Цыбикдоржиев 2009, 87].

Репресії 1930-х років не лише завдали серйозного удару молодій монгольській державі, практично позбавивши її еліти, здатної відстоювати державні інтереси. Вони стали трагічною сторінкою у долі бурятської громади в МНР, визначивши на десятки років поведінку монгольських бурятів та прискоривши серед них асиміляційні процеси. Нав'язані Радянським Союзом репресії посіяли зерно підозри між монголами та бурятами, відкрили трагічну сторінку у спільній історії, наслідки якої досі лишаються неподоланими.

¹ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – 4об–5.

² НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 16.

³ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 17.

⁴ Наприклад, ще у 1925 році урядовці повідомляли: на території Борзинського повіту, Забайкальської губернії, скупчилося понад 300 господарств бурятів, які реемігрували з Монголії; серед них немає жодної освіченої людини. Вони ще не влаштувалися як треба; з огляду на їхню темноту та нецтво їм загрожує експлуатація та занепад господарств. Необхідно щодо них вжити якісь термінові заходи і навіть вирішити питання про можливість їхнього розселення на території Бурреспубліки [Бурят-Монгольський... 1925, 13]. На це явище відреагувала спецслужба республіки, що у травні 1928 р. склала доповідну записку на адресу Бур. ЦВКА й ОК ВКПБ. У записці були порушені питання про розселення реемігрантів і надання їм земельних наділів, одержання ними радянського громадянства й виборчих прав. З метою стимулювання процесу повернення емігрантів до республіки пропонувалося виступити з ініціативою перед урядом РРФСР про підготовку спеціальної постанови про амністію всім бурят-монголам, які втекли з білими частинами за кордон [Тушемилов 2004, 58].

- ⁵ П. Міф у 1928–1935 рр. був заступником завідувача Східним секретаріатом ВККІ.
- ⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 21–23.
- ⁷ ВККІ – Виконком Комінтерну.
- ⁸ Доповідь про завдання партії з виконання рішень VII з'їзду МНРП.
- ⁹ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 54.
- ¹⁰ Про Ц.-Г. Бадмажапова дивись нижче.
- ¹¹ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 72.
- ¹² РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Ед. хр. 351. – Л. 9.
- ¹³ Чахари – субетнічна група у складі монголів.
- ¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1281. – Л. 76. Судячи з деяких публікацій, такі настрої зберігаються у Монголії й донині [див.: Амоголонова 2008, 97, 99].
- ¹⁵ РГТГ – Імператорське Російське географічне товариство.
- ¹⁶ Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. <http://memory.rvost.org/pages/badmajarov.html>
- ¹⁷ Учком – Учений комітет. Такі установи існували тоді в Бурят-Монголії та МНР; скорочені назви – Буручком, Монучком.
- ¹⁸ ДВО – Державна внутрішня охорона, спецслужба Монголії.
- ¹⁹ В інформаційній базі, зібраній товариством “Меморіал”, можна знайти сліди подібних справ. Так, наприклад, є довідки по кількох бурятах, які проживали в Улан-Баторі й були заарештовані 5 липня 1933 р., засуджені 31 жовтня за статтею 58-10, 84 до вислання. Реабілітовані вони у січні 1994 р.
- ²⁰ Жертвы политического террора в СССР // Международное общество “Мемориал”. <http://lists.memo.ru/>
- ²¹ ПП ОДПУ ССК – Повноважене представництво Об'єднаного державного політичного управління Східносибірського краю.
- ²² Див. також: Дашийн Бямбасурэн: “Государство, которое не понимает ценности этнических меньшинств, обречено на распад” // Портал “Бурят-Монголия Инфо”. <http://buriat-mongolia.info/?p=1000>
- ²³ ВМП – вища міра покарання.
- ²⁴ Цирік (цэрэг) – солдат.
- ²⁵ За деякими даними, на 1934 рік у МНР проживало близько 35000 бурятів-емігрантів [Тубчинов 2007, 101].
- ²⁶ За даними Загального перепису населення Монголії 2000 року, бурятів – 40620 осіб, тобто 1,7% від загальної кількості населення Монголії. Низка інших досліджень кількість бурятів у Монголії визначає від 30 до 100 тис. осіб [Бороноева 2007, 39].
- ²⁷ Місцевість Шенехен розташовувалася за 30 км від адміністративного центру Барги – м. Хайлар. Саме вона стала осередком бурятської еміграції в Китаї.

ЛІТЕРАТУРА

Аблажей Н.Н. Миграционные процессы на границах России и Центральной Азии в первой четверти XX в. // **Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии.** Т. II. Улан-Удэ, 2000.

Амоголонова Д.Д. Современная бурятская этносфера: дискурсы, парадигмы, социокультурные практики. Улан-Удэ, 2008.

Базаров Б.В., Жабаева Л.Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. Улан-Удэ, 2008.

Бороноева Д.Ц. Роль идеи “возвращения на родину” в мировоззрении шэнэхэнских бурят // **Буддизм в контексте истории, идеологии и культуры Центральной и Восточной Азии.** Улан-Удэ, 2003.

Бороноева Д.Ц. Буряты и монгольский мир в контексте идентификационной функции этнонима. Улан-Удэ, 2007.

Бошектуев А.В. Изменение численности бурят в 1920–1930-е гг. на территории Бурят-Монгольской АССР // **Мир Центральной Азии.** Т. II. Ч. I. Улан-Удэ, 2002.

Бурят-Монгольский Центральный Исполнительный Комитет 2-го созыва. Вторая сессия (4–9 ноября 1925 г.): Протоколы и резолюции. Верхнеудинск, 1925.

Дашийн Бямбасурэн: “Государство, которое не понимает ценности этнических меньшинств, обречено на распад” // Портал “Бурят-Монголия Инфо”. <http://buryat-mongolia.info/?p=1000>

Девятый съезд Монгольской Народно-Революционной Партии (28 сентября – 5 октября 1934 г.). Улан-Батор, 1934.

Дырхеева Д.А. Бурятский язык в Монголии. (Социолингвистический аспект) // “Живой язык: теоретические и социокультурные аспекты функционирования и развития современных монгольских языков”: Материалы Международной научной конференции, 30–31 октября 2007 г. Элиста, 2007.

Жертвы политического террора в СССР // **Международное общество “Мемориал”**. <http://lists.memo.ru/>

Збигнев Ш. Бурятская диаспора в Монголии. Вопрос идентичности // **Диаспоры в современном мире.** Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). Улан-Удэ, 2007.

Литованский Е.И. О репрессиях среди бурят в Монголии // **Россия и Восток: взгляд из Сибири.** Т. I. Иркутск, 1998.

Лузянин С.Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское востоковедение”. <http://memory.pvost.org/pages/dic.html>

НАРБ... – **Национальный архив Республики Бурятия.** Ф. 57. Оп. 2. Ед. хр. 554.

РГАСПИ. – **Российский государственный архив социально-политической истории.** Ф. 82. Оп. 2. Ед. хр. 1281; Ф. 89. Оп. 4. Ед. хр. 162; Ф. 495. Оп. 152. Ед. хр. 64; Ф. 558. Оп. 11. Ед. хр. 351.

Роцин С.К. **Политическая история Монголии (1921–1940 гг.).** Москва, 1999.

Роцин С.К. **П. Гэндэн. Монгольский национальный лидер. Штрихи биографии.** Москва, 2008.

Тепляков А.Г. **Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг.** Москва, 2008.

Тубчинов С.Д. Миграция бурят в Монголию и места их расселения (конец XIX – первая треть XX в.) // **Диаспоры в современном мире.** Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). Улан-Удэ, 2007.

Тушемиллов В.К. **История ГПУ-ОГПУ Бурят-Монгольской АССР: 1923–1934 гг.** Дис. ...к-та ист. наук: 07.00.02. Иркутск, 2004.

Цыбикдоржиев Д. Буряты КНР и Монголии как возможные участники программы возвращения соотечественников // **Власть, 2009, № 3.**

Шагдурова И.Н. **Очерки из истории развития общественно-политической мысли бурят в I четверти XX века.** Улан-Удэ, 1999.

Шинкарев Л.И. **Цеденбал и его время.** Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия; Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания. Москва, 2006.

Dashpurev, D., Soni, S.K. **Reign of Terror in Mongolia, 1920–1990.** New Delhi, 1992.

Kaplonski, Christopher. Thirty thousand bullets: Remembering political repression in Mongolia // **Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy.** London, 2002.

Baabar. **Twentieth Century Mongolia.** Cambridge, 1999.

Batbayar, Ts. **Modern Mongolia a concise History.** Ulaanbaatar, 1996.

Rupen, Robert. **The Mongols of the Twentieth Century.** Pt. 1. Bloomington, 1964.

Sandag, Shagdariin. **Poisoned Arrows: The Stalin-Choibalsan Mongolian Massacres, 1921–1941 / Shagdariin Sandag,** Harry H. Kendall; with foreword by Frederic E. Wakeman. Oxford, 2000.